

Textual Criticism of Persian Literature
University of Isfahan E-ISSN: 2476-3268
Vol. 15, Issue 3, No. 59, Autumn 2023

 [10.22108/RPLL.2023.136915.2210](https://doi.org/10.22108/RPLL.2023.136915.2210)

(Research Paper)

A Reflection on the Correction of Amir Hasan Yazdgerdi from Zahir Faryabi's *Divan* Based on Hakim Oglu's Copy

Alireza Shanazari*
Qasem Salari**

Abstract

Zahir Faryabi (died 1201 AD) is one of the prominent figures and poets of Iran's odes in the 13th century. His *Divan* has been published several times in Iran and India. The late Yazdgerdi's correction of Zahir Faryabi's *Divan*, originally published in 2013 by his student Asghar Dadbeh, can be considered the best and most revised correction of Zahir's *Divan*, but in this version, the corrector did not use older versions, including the version of Noor Usmaniyeh Library, the manuscript of Hakim Oglu, and the manuscript of Safineh Tabriz. We can find some problems in this *Divan*. To date, many researchers have focused on the late Yazdgerdi's edition and its errors including Seyyed Ali Mirafazli and Sharifi Sahi. They have addressed these problems based on the Safineh Tabriz and the manuscript of the Noor Osmaniye library. In the present study, the authors have addressed some of these shortcomings using the descriptive-analytical method and by comparing the late Yazdgerdi's correction with Hakim Oglu's copy. Hakim Oglu's copy is one of the looted copies of Astana Sheikh Safi in Ardabil, which has no written date, and according to the type of writing and its contents, it was probably written in the 7th century AH from the original copies. The present study shows that by collecting better editions and other collections such as essays and tazkiras, a comprehensive and revised edition of this *divan* can be available. It can also be used as a reference for researchers.

Introduction

Zahir Faryabi is one of the distinguished figures and poets of Iran's odes in the 13th century AD. Zahir was born in Faryab and passed his elementary education there. Then, he went to Neishabur to complete his studies and stayed in this city for six years. Apparently, during this period, he entered the court of the ruler of Neishabur, Taghanshah, but he did not receive favors from him according to his position. After Neishabur, Zahir went to Isfahan and as it appears from his odes, he stayed in Isfahan for a year and a half to two years. In Isfahan, Sadruddin Khojandi did not pay much attention to him. So, he traveled to Mazandaran. In Mazandaran, Hossam al-Daulah Ardeshir visited him and the poet received his blessings.

Zahir's next destination was Azerbaijan. Before that, he stayed with a person named Safiuddin in Ardabil for two months, but he did not pay attention to him as expected by the poet. Therefore,

* Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Yasouj University, Yasouj, Iran (Corresponding Author Email: alireza.shanazari17@gmail.com)

** Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Yasouj University, Yasouj, Iran

he left Tabriz by way of Sarab and entered the court of Qezel Arsalan who praised him. Zahir achieved a high position in the court of Qezel Arslan. Finally, he passed away in 1201 AD.

Zahir Faryabi followed Anvari's method and brought it to perfection. For this reason, some of the critics have exaggerated him and even preferred him to Anvari. Zahir's poetry is like Anvari's fluent and full of precise meanings. In Zahir's poetry, we rarely come across complicated cases, and those cases are not comparable to the poems of his contemporary poets in Iraq and Azerbaijan in terms of ambiguity. At the same time that Zahir commits difficult lines, his poetry is easy and the lines are defeated by his power of expression. Zahir's power is great in the eulogy, and in this field, he creates many meanings (Safa, 1990, p. 757).

Materials and Methods

In this study, we have addressed some of the shortcomings of Zahir's *Divan* using the descriptive-analytical method and comparing the late Yazdgerdi's correction with Hakim Oglu's version. Hakim Oglu's copy is one of the remarkable copies of Astana Sheikh Safi in Ardabil, which has no written date, and according to the type of script and its contents, it was probably written in the 7th century AH from the original copies.

Research Findings

The present study shows that by collecting better editions and other collections such as anthology and tazkira, a more revised edition of the so-called *divan* can be achieved. It can also be used as a reference for Zahir Faryabi's researchers and prevent future possible shortcomings. The shortcomings and defects of Yazdgerdi's correction, which could be minimized by referring to the two mentioned versions, are as follows:

1) Writing two stanzas of two consecutive verses in the form of one verse:

By comparing the late Yazdgerdi's book with the Hakimoglu library's manuscript, it was seen only in one case that the poetic stanzas were moved. In this case, due to the mistake of the scribe, a stanza of a verse that was not in the original version was added to another stanza of another verse.

2) Gross mistakes:

In some cases, the shortcomings of Yazdgerdi's correction are obvious errors that cannot be considered typographical errors.

3) Incorrect preferences in Yazdgerdi's correction:

There are some cases in Yazdgerdi's correction that the recording of Hakimoglu's version is preferable.

4) Typographical errors:

In Yazdgerdi's correction, there are many cases that should be considered typographical errors.

5) Correct recordings in Safine Tabriz and Hakimoglu's copy:

In Hakim Oglu's version, there are also recordings that confirm the recording of the Safine Tabriz version. It would have been better if it had been used in Yazdgerdi's correction.

Discussion of Results and Conclusions

By examining and comparing the proofreads of the late Yazdgerdi and the copies that he did not have access to, the conclusion is reached that despite the hard work of the proofreader, there were shortcomings and confusions in the proofreading of this *Divan*. Considering the importance of Zahir Faryabi in the history of Persian literature and in the field of odes and praise poems, it is necessary to have access to a revised text in the re-editing of the *Divan* from all the manuscripts that the editor of the *Divan* at that time had access to. Therefore, it is necessary to use secondary sources such as *Nizheh Majles* of Sharvani in the revision.

Keywords: Zahir Faryabi's *Divan*, Yazdgerdi's Correction, Hakim Oglu's Copy, Safineh Tabriz Manuscript

References

- Binesh, T. (Ed.) (1958). *Zahiruddin Faryabi's divan*. Mashhad: Bastan Publication.
- Dalvand, Y. (2016). Criticism of the correction of *Divan* Zahir al-Din Faryabi by the efforts of the late professor Amir Hassan Yazdgerdi. *Journal of Literary Studies*, 8(4), 10-29.

Dalvand, Y. (2018). A few rules for discovering misreadings in Persian texts. *Journal of Mirror of Heritage (Ayene-ye Miras)*, 16(62), 190-209.

Danesh Pajhough, M. T. (1969). *List of microfilms of Tehran university central library*. Tehran: Tehran University Press.

Dehkhoda, A. A. (1946). *Dehkhoda dictionary*. Tehran: Dictionary Organization.

Faryabi, Z. (n.d). *Divan*. Copy of Hakim Oglu Library, Microfilm Number 170. Tehran University Library.

Foroughi, M. A. (Ed.) (1997). *Saadi's generalities*. Tenth Edition. Tehran: Amir Kabir Publicatin.

Hafez, Sh. M. (n.d). *Hafez's divan: Based on version of Ghasem Ghani and Mohammad Qazvini*. Tehran: Payam Edalat Publication.

Jalalpour, H. (2015). Zahir Faryabi's Divan in the Safineh-ye Tabriz. *Textual Criticism of Persian Literature*, 1(25), 108-112.

Keyvani, M. (2011). Correction or destruction. *Journal of Heritage Report*, 2(3), 114-119.

Mirafazli, S. A. (2001). It is good, but it should be better than this. *Nashre Danesh*, 3(102), 45-52.

Monzavi, A. (1970). *List of Persian manuscripts*. Tehran: Publications of the Regional Cultural Foundation.

Razi, H. (Ed.) (1959). *Zahiruddin Faryabi's divan*. Tehran: Kaveh Publication.

Sami Zadeh, R. (2017). A reflection on the text of Divan Zahir al-Din Faryabi. *Namah Farhangistan*, 17(65), 114-142.

Sharifi Sahi, M. (2015a). Some points about the correct edition of Zahir Faryabi's Divan. *Review of the Heritage Book (Naqd-e Ketab-e Miras)*, 8, 53-60

Sharifi Sahi, M. (2015b). Erze khod mibari yo zahmate ma midari. *Review of the Book Heritage*, 2(6-7), 195-200.

Shokri, H. (2017). The correct version of a verse by Zahiruddin Faryabi. *Pazh Journal*, (31), 103-108.

Taki, M. (2002). This is a love story. *Book of the Month of Literature and Philosophy*, (73), 98-102.

Taki, M. (2018). Newly found poems of Zahiruddin Faryabi. *Book of the Month of Literature*, (26-140), 44-46.

Yazdgerdi, A. H. (Ed.) (2002). *Zahiruddin Faryabi's divan*. Tehran: Ghatreh Publication.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال پانزدهم، شماره سوم (پیاپی ۵۹)، پاییز ۱۴۰۲، ص ۷۳-۸۸

تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۱۲/۰۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۱۷

(مقاله پژوهشی)

تأملی در تصحیح دکتر امیرحسن یزدگردی از دیوان ظهیر فاریابی با تکیه بر نسخه حکیم اوغلو

علیرضا شانزری،* قاسم سالاری**

چکیده

ظهیر فاریابی (متوفی ۵۹۸ ق.) یکی از شاعران بزرگ قصیده‌سرای ایران در سده ششم هجری است. دیوان او چندین بار در ایران و هند چاپ شده است؛ اما تصحیح یزدگردی از دیوان ظهیر که به‌همت شاگردش، اصغر دادبه در ۱۳۸۱ خورشیدی منتشر شد، می‌توانست بهترین و منقح‌ترین تصحیح دیوان ظهیر به شمار آید؛ ولی به دلیل استفاده نکردن مصحح از نسخه‌های قدیم‌تر مانند نسخه کتابخانه نورعثمانیه و نسخه مجموعه حکیم اوغلو و دست‌نویس سفینه تبریز اشکالاتی در آن راه یافته است. تاکنون محققان بسیاری به این عیب چاپ یزدگردی اشاره کرده‌اند؛ از جمله سید علی میرافضلی و شریفی صحنی که براساس دست‌نویس سفینه تبریز و نسخه کتابخانه نورعثمانیه به این اشکالات پرداخته‌اند. در این مقاله، به‌روش توصیفی - تحلیلی و با مقابله تصحیح مرحوم یزدگردی با نسخه حکیم اوغلو به برخی از این کاستی‌ها پرداخته‌ایم. نسخه حکیم اوغلو از جمله نسخه‌های به‌غارت‌رفته آستانه شیخ صفی در اردبیل است که تاریخ کتابت ندارد و به گواهی نوع خط و محتویات آن احتمالاً در قرن هفتم هجری قمری از روی نسخه‌های اصیل نوشته شده است. پژوهش حاضر نشان می‌دهد که با گردآوری نسخه‌های بهتر و مجموعه‌های دیگری مثل جُنگ‌ها و تذکره‌ها می‌توان به چاپی منقح‌تر از دیوان ظهیر فاریابی دست یافت. همچنین این پژوهش می‌تواند مرجعی برای پژوهندگان دیوان ظهیر باشد و مانع از کاستی‌های احتمالی بعدی شود.

واژه‌های کلیدی

دیوان ظهیر فاریابی؛ تصحیح یزدگردی؛ نسخه حکیم اوغلو؛ دست‌نویس سفینه تبریز

* استادیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران (نویسنده مسئول).

alireza.shanazari17@gmail.com

** استادیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.

gsalari2000@yahoo.com

۱- مقدمه

یکی از شاعران بزرگ قصیده‌سرای ایران در سده ششم هجری قمری ظهیر فاریابی (متوفی ۵۹۸ ق.) است. ظهیر در فاریاب به دنیا آمد و همانجا تحصیلات مقدماتی را فراگرفت. سپس برای تکمیل آموخته‌های خود رهسپار نیشابور شد و مدت شش سال در این شهر ماند. گویا در همین مدت به دربار حاکم نیشابور، طغان‌شاه راه یافت؛ ولی متناسب با حال خویش از او عنایتی ندید. ظهیر پس از نیشابور به اصفهان رفت و آنگونه که از قصایدش برمی‌آید، مدت یک سال و نیم تا دو سال در اصفهان اقامت داشت. در اصفهان هم صدرالدین خجندی چندان به او توجه نکرد. «ظهیر در قصایدی که در مدح صدر خجند گفته، یک بار به یک سال و نیم سکونت خود در عراق (اصفهان) اشاره می‌کند و معلوم است که در این مدت مال و مکتبی فراهم نیاورده بود:

«راست یک سال و نیم شد که مرا در عراق است حکم آبشخور

«تنم از فاقه خشک شد که نشد لبم از آب این کریمان تر

»و باز در قصیده‌ای دیگر به دو سال اقامت خود در آستانه صدر خجند اشاره می‌کند و معلوم است که هنوز زندگانی او سامانی نیافته و گرفتار مستی دون و ناکس شده است:

«دو سال شد که بر این فرخ آستانه مرا شده‌ست دست تفکر به زیر روی، ستون

«چنان مکن که مرا با هزار گنج هنر به روزگار تو حاجت بود به مستی دون

»بنابراین به مازندران سفر کرد. خروج ظهیر از اصفهان باید در شهر سال ۵۸۵ صورت گرفته باشد» (صفا،

۱۳۶۹: ۷۵۵-۷۵۴).

در مازندران حسام‌الدوله اردشیر او را تفقد کرد و شاعر از صله‌های او برخوردار شد. مقصد بعدی ظهیر آذربایجان بود که قبل از آن، دو ماه در نزد شخصی بنام صفی‌الدین در اردبیل اقامت کرد؛ ولی او هم چنانکه انتظار شاعر بود، به او توجه نکرد؛ بنابراین از راه سراب عازم تبریز شد و به دربار قزل‌ارسلان راه یافت و به مدح او پرداخت. ظهیر در دربار قزل‌ارسلان به مرتبه بلندی دست یافت. سرانجام ظهیر در سال ۵۹۸ هجری قمری از دنیا رفت.

ظهیر فاریابی شاعری مدیحه‌سرا بود و از این راه از صله‌ها و مواهب شاهان و امیران برخوردار می‌شد؛ ظهیر برای جلب توجه ممدوح گاه عزت نفس خود را زیر پا می‌گذاشت و گاه ترک ادب شرعی می‌کرد:

نُه کرسی فلک نهد اندیشه زیر پای تا بوسه بر رکاب قزل‌ارسلان دهد

ظهیر همچون انوری، شاعر همعصر خویش، اگر از ممدوحی صله‌ای نمی‌یافت، به هجو او می‌پرداخت و اگر

هم او را هجو نمی‌کرد، از اینکه قبلاً او را ستوده بوده، ابراز پشیمانی می‌کرد (نک. فاریابی، ۱۳۸۱: ۲۹۲-۲۷۸).

ظهیر فاریابی دنباله روش انوری را در پیش گرفته و به کمال رسانده بود. به همین دلیل عده‌ای از ناقدان سخن درباره او مبالغه کرده و حتی او را بر انوری ترجیح داده‌اند. سخن ظهیر همانند انوری، روان و پر از معانی دقیق است. در شعر ظهیر کمتر امور پیچیده دیده می‌شود و آنها هم از نظر غموض و ابهام به هیچ‌روی هم‌پایه اشعار شاعران معاصر او در عراق و آذربایجان نیست. ظهیر در همان حال که التزام ردیف‌های دشوار می‌کند، سخنش سهل و ردیف‌ها مغلوب قدرت او در بیان هستند. قدرت ظهیر در مدیحه‌سرایی بسیار است و در این زمینه خلاق معانی بسیار است (صفا، ۱۳۶۹: ۷۵۷).

دیوان ظهیر چندین بار در ایران و هند چاپ شده است. نخستین بار در سال ۱۲۶۸ هجری قمری (معادل ۱۲۲۹ شمسی) در کانپور چاپ شد. بار دیگر در سال ۱۸۸۴ میلادی (برابر با ۱۲۶۲ شمسی) به کوشش بزوان سعید و آدان حمید و نیز به سال ۱۲۸۵ قمری (برابر با ۱۲۴۷ شمسی) در کانپور به طبع رسید (جلالپور، ۱۳۹۴: ۹۵). دیوان ظهیر در سال ۱۳۲۴ قمری (برابر با ۱۲۸۴ شمسی) در تهران چاپ شد که در آن، اشعار بسیاری از شمس طبری به دلیل اشتباه ناشر راه یافته است (فاریابی، ۱۳۸۱: ۳۸۰). بسیاری از غزل‌هایی که در این چاپ به اسم ظهیر فاریابی طبع شده، از شاعری به اسم ظهیر اصفهانی است که در عهد صفویان می‌زیست (صفا، ۱۳۶۹: ۷۵۸). افزون بر این، دیوان ظهیر یک بار به سال ۱۳۳۷ هجری شمسی به کوشش تقی بینش و بار دیگر در همان سال به سعی هاشم رضی تصحیح شد که در هیچ‌کدام از این دو به دلیل نداشتن شیوه صحیح تصحیح و استفاده نکردن از نسخه‌های معتبر، حق شاعر چنانکه باید ادا نشده است (میرافضلی، ۱۳۸۱: ۴۶). البته باید گفت تصحیح بینش نسبت به هاشم رضی مزیت‌هایی دارد. بینش در کتاب خود در ذیل عنوان اشعار دخیل به مشخص کردن اشعاری می‌پردازد که از شاعران دیگر وارد دیوان ظهیر شده است؛ از جمله اشعاری از انوری، ظهیر اصفهانی و بیش از همه از شمس طبری. بینش همچنین در بخشی با عنوان ملحقات، اشعار مشکوک ظهیر را یک‌جا آورده است (کیوانی، ۱۳۹۱: ۱۱۸). بینش با دقت نظر و پژوهشی مثال‌زدنی اشعار منسوبی را که در چاپ‌های پیشین وارد دیوان ظهیر شده بود، شناسایی و حذف کرده است (شریفی صحی، ۱۳۹۴ الف: ۵۵). با این حال، تصحیح تقی بینش به دلایلی از جمله بی‌اعتنایی اصغر دادبه (گردآورنده دیوان مصحح یزدگردی) در نقد و ارزیابی آن، در حجاب گمنامی و خمول جای گرفته و چندان با اقبال خوانندگان روبه‌رو نشده است (رک. همان: ۵۴).

سرانجام امیرحسین یزدگردی در سال ۱۳۳۶ از رساله دکتری خویش تحت عنوان *تتبع دیوان ظهیر دفاع کرد* که در اصل تصحیح دیوان ظهیر فاریابی بود. این تصحیح در سال ۱۳۸۱ به کوشش شاگردش دکتر اصغر دادبه به زیور طبع آراسته شد. قبل از پرداخت به این تصحیح لازم می‌دانیم از آخرین تصحیح دیوان ظهیر هم یاد کنیم که در سال ۱۳۸۹ به کوشش اکبر بهداروند به چاپ رسیده است. بهداروند عملاً تصحیحی نکرده و مطالب خود، حتی نسخه‌بدل‌ها، را عیناً از تصحیح بینش رونویسی کرده است. مقدمه کتاب هم آشفته و نابسامان است (رک. کیوانی، ۱۳۹۱: ۱۱۶-۱۱۴).

یزدگردی در تصحیح خود از شش نسخه اصلی و هشت نسخه فرعی استفاده کرده است که نسخه‌های اصلی عبارت‌اند از:

(۱) نسخه کتابخانه اسعد افندی به تاریخ ۷۱۷ قمری که قدیمی‌ترین نسخه دیوان ظهیر در کتابخانه‌های جهان است و بسیار صحیح و مضبوط و در بسیاری اوقات مشکول و معرب نیز هست. حدود ۲۴۰۰ بیت شعر دارد؛ ولی با وجود همه امتیازاتی که دارد، خالی از غلط نیست. با این حال، این نسخه در تصحیح یزدگردی اساس قرار گرفته است.

(۲) نسخه کتابخانه یونیورسیتی ۱ به تاریخ ۷۵۹ قمری. نسخه‌ای نسبتاً صحیح و مضبوط است؛ ولی خالی از غلط نیست. این نسخه حدود ۲۶۰۰ بیت شعر دارد.

(۳) نسخه متعلق به مهدی بیانی به تاریخ ۷۶۸ قمری که نسخه‌ای بسیار صحیح است و شاید در صحت دست کمی از نسخه یونیورسیتی ۱ نداشته باشد؛ تقریباً جمیع مشخصات رسم‌الخط نسخ قدیمی در آن جمع شده و با

دیوان انوری در یک مجلد فراهم آمده است. این نسخه حدود ۳۲۰۶ بیت شعر دارد.

۴) نسخه کتابخانه یونیورسیتته ۲ به تاریخ ۸۴۰ قمری که از نظر صحت متوسط است و چندان مضبوط و صحیح نمی‌نماید. این نسخه حدود ۳۱۰۵ بیت شعر دارد.

۵) نسخه کتابخانه ملی پاریس به تاریخ ۸۴۳ قمری که نسخه‌ای صحیح و منقح است و با چند دیوان دیگر در یک مجلد فراهم آمده است. این نسخه حدود ۳۴۶۵ بیت شعر دارد. مرحوم علامه قزوینی در حواشی جلد سوم تاریخ جهانگشای جوینی از این نسخه با صفت «بسیار صحیح» یاد کرده است.

۶) نسخه موزه بریتانیا (بریتیش میوزیوم) به تاریخ ۸۷۲ قمری که از نظر صحت و اعتبار در حد متوسط است. این نسخه ۳۶۲۵ بیت شعر دارد (فاریابی، ۱۳۸۱: ۳۷۳-۳۷۰).

با این حال، یزدگردی به برخی نسخه‌های قدیم دسترسی نداشته است؛ از جمله نسخه کتابخانه نورعثمانیه به تاریخ ۸۴۴ قمری (شریفی صحی، ۱۳۹۴ الف: ۵۵)؛ نسخه‌های دیگری که مرحوم یزدگردی به آنها دسترسی نداشته است، از این قرار است:

- ۱) دست‌نویس متعلق به کتابخانه مجلس مربوط به قرن هفتم هجری قمری؛
- ۲) دست‌نویس سفینه تبریز مربوط به سال ۷۲۱ قمری؛
- ۳) مجموعه دووین کتابخانه حکیم علی اوغلو؛
- ۵) برخی جنگ‌های قدیمی مثل نزهة المجالس.

جمال خلیل شروانی در نزهة المجالس سی رباعی به نام ظهیر نقل کرده است که بعضی از آنها در دیوان‌های چاپی نیست. در جنگ‌های دیگر هم کمابیش مقداری از اشعار ظهیر یافت می‌شود که از جمله آنها جنگ خطی به شماره ۲۰۵۱ کتابخانه ایاصوفیه است که به همت محمود سراج تبریزی به سال ۷۳۰ هجری جمع‌آوری و کتابت شده و گزیده‌ای از دیوان ظهیر در آن موجود است (میرافضلی، ۱۳۸۱: ۴۶).

در بین متون چاپی، مرحوم یزدگردی از تصحیح تقی بینش نامی نمی‌برد. تقی بینش چاپ دیوان ظهیر را در سال ۱۳۳۶ به انجام رسانیده و مرحوم یزدگردی طبق گفته دادبه تا واپسین سال‌های حیات (فروردین ۱۳۶۵) در حال تتبع در دیوان ظهیر بوده است؛ حال چطور می‌شود به تصحیحی که در آغاز یا میانه کار وی به چاپ رسیده است، بی‌اعتنا باشد! این مهم بر عهده جمع‌آورنده دیوان (اصغر دادبه) بوده که متأسفانه از عهده آن برنیامده است (شریفی صحی، ۱۳۹۴ الف: ۵۵).

دیوان مصحح یزدگردی آنگونه که باید، انتظار مشتاقان آثار یزدگردی را برآورده نکرد. «بیش از شصت مورد غلط مطبعی، تفاوت بعضی کلمات در متن و در حواشی، عدم عنایت به استقلال کلمه یا ترکیب در تایپ، آشفتگی در ذکر نام شاعران، ناقص و ابتر بودن بعضی از یادداشت‌های قسمت تعلیقات و...» (تاک، ۱۳۸۱: ۹۸) تنها بخشی از ایرادهای این تصحیح به شمار می‌رود.

با وجود این می‌توان تصحیح یزدگردی را بهترین و منقح‌ترین تصحیح دیوان ظهیر به شمار آورد. یزدگردی بسیاری از ایرادهای چاپ‌های پیشین را برطرف کرده و اشعار منتسب به ظهیر را کنار زده است.

یزدگردی نسخه اسعد افندی را که قدیم‌ترین نسخه موجود از دیوان ظهیر است، اساس قرار داده است و با پنج نسخه یونیورسیتته ۱ و دکتر بیانی و نسخه دیگر یونیورسیتته و نسخه پاریس و بریتیش میوزیوم مقابله کرده و

همه اختلافات این نسخ پنجگانه را - به جز مواردی که غلطی صریح و آشکار به نظر می‌رسیده است - در ذیل صفحات آورده است (فاریابی، ۱۳۸۱: ۳۷۳-۳۷۲).

حال به معرفی دست‌نویس کتابخانه حکیم علی اوغلو می‌پردازیم.

این مجموعه به شماره ۶۶۹ شامل دیوان‌های دوازده تن از شاعران قدیم است. دیوان ظهیر در بخش دوم آن قرار دارد و حدود ۳۰۰۰ بیت شعر دارد. این نسخه از جمله نسخه‌های به‌غارت‌رفته آستانه شیخ صفی در اردبیل است که تاریخ کتابت ندارد و به گواهی نوع خط و محتویات آن احتمالاً در قرن نهم از روی نسخه‌های اصیل نوشته شده است (میرافضلی، ۱۳۸۱: ۴۷).

مشخصات این نسخه:

ف ۱۷۰، حکیم اوغلو علی پاشا، ش ۶۶۹/۳، نسخه در ۵۴۴ برگ ۳۵ س، دیوان‌های انوری، عبدالواسع جبلی، شمس طبسی، معجیر بیلقانی، ظهیر فاریابی، مسعود سعد سلمان، ازرقی، امیر معزی، نجیب‌الدین جرفادقانی، رفیع الدین لبنانی، اثیر اخسیکتی، ابوالفرج رونی (دانش‌پژوه، ۱۳۴۸: ۴۲۰). این نسخه در فهرست منزوی به شماره ۲۳۸۹۰ تحت عنوان استانبول آمده است و در پایان آن نوشته است که فیلم آن در دانشگاه به شماره ۱۷۰ موجود است (منزوی، ۱۳۴۹: ۵۴۳).

در دست‌نویس حکیم اوغلو (برگ ۱۱۷ الف تا ۱۱۸ الف) بیست و چهار غزل افزون‌بر متن چاپی دیده می‌شود. همه قصاید برعکس دیوان چاپی، عنوان دارد؛ مثلاً این عنوان آمده است: در ستایش ملک نصرت‌الدین (برگ ۱۱۴ الف). همچنین قصیده‌ای به مطلع زیر در نسخه حکیم اوغلو آمده است که در متن چاپی نیست:

موسم نوروز و ملک خرم و شاه جوان
فرستی باشد طرب را زین نکوتر در جهان؟

(همان)

نسخه حکیم اوغلو قصیده‌ای به مطلع زیر ندارد:

ای قصر ملک را ز معالیت کنگره
حزم تو گرد مرکز اسلام دایره

(فاریابی، ۱۳۸۱: ۱۶۳)

۱-۱ بیان مسئله

دیوان ظهیر فاریابی به تصحیح مرحوم یزدگردی نسبت به بقیه چاپ‌های دیوان یزدگردی از اقبال بیشتری برخوردار بوده است. با این حال، به دلیل اینکه در زمان تصحیح متن، مصحح به برخی دست‌نویس‌ها دسترسی نداشته است - که البته ایرادی در این باره متوجه مرحوم یزدگردی نیست - نویسه یا ضبط‌های مناسب‌تری در این دست‌نویس‌ها وجود دارد که می‌تواند در تصحیح نهایی به کار آید. در این مقاله، متن مصحح یزدگردی با دست‌نویس حکیم اوغلو مقابله شده و این نویسه‌های بهتر ارائه شده است.

۲-۱ پیشینه پژوهش

از سال ۱۳۸۱ که دیوان ظهیر به تصحیح مرحوم یزدگردی و به‌کوشش شاگردش دکتر دادبه چاپ شد، مقالاتی در زمینه نقد و بررسی آن منتشر شده است که مهم‌ترین آنها در ادامه معرفی می‌شود.

سید علی میرافضلی در همان سال ۱۳۸۱ در مقاله‌ای با عنوان «خوب است ولی بهتر از این بایستی» ضمن معرفی تصحیح یزدگردی، با مقابله متن چاپی با دست‌نویس سفینه تبریز ضبط‌های بهتر را معرفی کرد و برخی

اشتباهات چاپی را هم برشمرد.

مسعود تاکی در سال ۱۳۸۱ در مقاله‌ای با عنوان «قصه عشق است این» به نقد و معرفی دیوان ظهیر فاریابی به تصحیح یزدگردی پرداخته است. تاکی در این مقاله صورت صحیح برخی بیت‌ها را آورده است؛ همچنین برخی رباعیات دیوان را با کتاب *نزهة المجالس* مقایسه کرده که همان رباعی در *نزهة المجالس* به اسم شاعری دیگر آمده است (تاکی، ۱۳۸۱: ۱۰۲-۹۸).

تاکی در سال ۱۳۸۸ در مقاله‌ای با عنوان «اشعار تازه‌یافته ظهیرالدین فاریابی» به معرفی این اشعار پرداخته است. او در این مقاله به معرفی اشعاری پرداخته است که در کتاب *تاریخ گزیده* اثر حمدالله مستوفی به نام ظهیرالدین فاریابی آمده است؛ این اشعار در دیوان مصحح مرحوم یزدگردی یا اصلاً نیامده یا اگر هم آمده، در تعلیقات توضیحی داده نشده است (تاکی، ۱۳۸۸: ۴۴).

محسن شریفی صحنی در سال ۱۳۹۴ در مقاله‌ای با عنوان «نکاتی درباره چاپ تصحیح دیوان ظهیر فاریابی» ضمن ادای احترام به مرحوم یزدگردی، با برخورداری از چاپ تقی بینش و برخی نسخه‌های دیگر که در دسترس یزدگردی نبوده است، از جمله نسخه نورعثمانیه ترکیه به تاریخ ۸۴۴، به نکاتی پرداخته است که بنابه نظر نویسنده می‌توان از ضمن آن، اشعار اصیل و مشکوک ظهیر را بازشناخت (شریفی صحنی، ۱۳۹۴ الف: ۶۰-۵۳).

حسین جلال‌پور در سال ۱۳۹۴ در مقاله‌ای با عنوان «دیوان ظهیر در سفینه تبریز» به مقابله دیوان چاپی و نسخه سفینه پرداخته است (جلال‌پور، ۱۳۹۴: ۱۱۲-۱۰۸).

در همان سال ۱۳۹۴، محسن شریفی صحنی در مقاله‌ای با عنوان «عرض خود می‌بری و زحمت ما می‌داری» به نقد مقاله جلال‌پور پرداخته و گفته است که جلال‌پور به دلیل اعتماد بی‌جا به نسخه سفینه تبریز و به اعتبار اشعاری که در سفینه به اشتباه به ظهیر منسوب شده، دیوان مرحوم یزدگردی را نقد کرده است (شریفی صحنی، ۱۳۹۴ ب: ۲۰۰-۱۹۵).

یاسر دالوند در سال ۱۳۹۵ در مقاله‌ای با عنوان «نقد و بررسی تصحیح دیوان ظهیرالدین فاریابی به کوشش استاد فقید امیرحسین یزدگردی» متن چاپی را با نسخه سفینه تبریز و متن مصحح تقی بینش مقابله کرده و نکاتی را هم برپایه حدس و قیاس پیشنهاد داده است (دالوند، ۱۳۹۵: ۲۹-۱۰).

دالوند در سال ۱۳۹۷ در مقاله‌ای با عنوان «چند قاعده در کشف تصحیحات متون» ابیاتی از اشعار ظهیر را که در مقاله قبلی خود بررسی کرده بود، در این مقاله در ذیل قواعد خود آورده است (دالوند، ۱۳۹۷: ۲۰۹-۱۹۰).

رضا سمیع‌زاده در سال ۱۳۹۷ در مقاله‌ای با عنوان «تأملی در متن دیوان ظهیرالدین فاریابی» براساس وزن اشعار و برخی قراین و بدون استناد به نسخه‌ای از دیوان، به بررسی برخی از کاستی‌ها پرداخته است. سمیع‌زاده در چکیده مقاله خود می‌نویسد: مقاله حاضر با هدف رفع پاره‌ای مشکلات لفظی و معنایی و عروضی باقیمانده در دیوان تهیه شده است (سمیع‌زاده، ۱۳۹۷: ۱۱۴).

همایون شکری در سال ۱۳۹۷ در مقاله‌ای با عنوان «صورت درست یک بیت از ظهیرالدین فاریابی» با استناد به نسخه سفینه تبریز به بررسی بیتی از دیوان ظهیر پرداخته و ترکیب ماه مبارک در بیت زیر را براساس شواهدی دیگر از متون نظم و نثر فارسی ماه محرم دانسته است:

قدم ماه مبارک مبارک است به‌فان / که باد بر ملک بحر و بر مبارک سال

(شکری، ۱۳۹۷: ۱۰۸-۱۰۳)

۲- بررسی کاستی‌های موجود در تصحیح دیوان ظهیر فاریابی

۱-۲ کتابت دو مصراع از دو بیت متوالی در قالب یک بیت

با مقابله دیوان مصحح مرحوم یزدگردی با دست‌نویس کتابخانه حکیم اوغلو تنها در یک جا جابه‌جایی مصراع‌های شعری دیده شد. در این مسائل به دلیل اشتباه کاتب، مصراعی از بیتی که در نسخه اساس نبوده، به مصراع دیگری ملحق شده است. در دیوان یزدگردی این بیت آمده است:

شخص سعادت روا بود که ندارد پای ز درگاه او که حصن حصین است
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۴۹)

مصراع دوم این بیت متعلق به بیتی دیگر است که در دست‌نویس حکیم اوغلو به این صورت آمده است:

شخص سعادت روا بود که ندارد دست ز فتراک او که حبل متین است
صورت دولت سزد که باز نگیرد پای ز درگاه او که حصن حصین است
(فاریابی، بی‌تا: برگ ۱۰۲ الف)

در دیوان مصحح هاشم رضی هم چنین بیتی دیده می‌شود:

ببین که چند فراز و نشیب در راه است به این دو روزه اقامت چرا شوی مغرور
(فاریابی، ۱۳۳۸: ۱)

در دست‌نویس حکیم اوغلو (برگ ۱۰۸ الف) و تصحیح یزدگردی (ص ۱۰۵) به این صورت آمده است:
ببین که چند فراز و نشیب در راه است ز آستان عدم تا به پیشگاه نشور
ترا منازل دور و دراز در پیش است به این دو روزه اقامت چرا شوی مغرور

۲-۲ غلط‌های آشکار

گاهی کاستی‌های موجود، غلط‌های آشکاری است که نمی‌توان جزو غلط‌های چاپی به شمار آورد. نمونه‌هایی از این غلط‌ها ذکر می‌شود.

الف) ظهیر فاریابی در تغزل قصیده‌ای می‌گوید:

کنی در گوش حلقه مهر و مه را چو آرایسی به مروارید و زر گوش
ز گوشت حلقه یابد زینت و حُسن ترا از حلقه یابد زیب و فر گوش
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۱۱۵)

صورت صحیح بیت دوم در دست‌نویس حکیم اوغلو آمده است:

ز گوشت حلقه یابد زینت و حُسن ترا نَز حلقه یابد زیب و فر گوش
(فاریابی، بی‌تا: برگ ۱۰۹ ب)

در توصیف معشوق می‌گوید که گوش تو باعث زیبایی و زینت حلقه شده است.

همانگونه که سعدی می‌گوید:

به زیورها بیاریند وقتی خوبرویان را تو سیمین تن چنان خوبی که زیورها بیارایی
(سعدی، ۱۳۷۶: ۵۹۷)

(ب) ظهیر در ستایش شهنشاه مظفر می‌گوید:

عنفت ار پای نهد دود ز دریا خیزد لطفت از دست کشد در ز سمندر گیرد
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۶۶)

مصراع دوم این بیت به این صورت معنای محصلی ندارد. در نسخه حکیم اوغلو بیت اینگونه آمده است:

عنفت ار پای نهد دود ز دریا خیزد لطفت از دست کشد در ز شمر بگیرد
(فاریابی، بی‌تا: برگ ۱۰۲ ب)

در ستایش ممدوح می‌گوید اگر لطف تو دست دراز کند، می‌تواند حتی از یک آبگیر هم مروارید برگیرد. در این بیت بین شمر و دریا تناسب بیشتری وجود دارد تا سمندر و دریا؛ نکته دیگر اینکه مروارید را حتی به صورت اغراق آمیز می‌توان از آبگیر بدست آورد؛ ولی به هیچ‌وجه از سمندر نمی‌توان مروارید گرفت.

(ج) ظهیر در شریطه قصیده‌ای گوید:

تا خسروان دهر و ملوک زمانه را باشد مدام یاره و دیهیم و گاه روی
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۱۷۸)

مصراع دوم بیت به این صورت معنای درستی ندارد. در دست‌نویس حکیم اوغلو چنین آمده است:

تا خسروان دهر و ملوک زمانه را باشد مدام تازه ز دیهیم و گاه روی
(فاریابی، بی‌تا: برگ ۱۱۷ الف)

با توجه به کلمات دیهیم، گاه به نظر می‌رسد کاتب در هنگام خواندن بیت، کلمه یاره در ذهنش تداعی شده و همان را در نسخه خود نوشته است. در حالی که ضبط «تازه» با «روی» مناسب‌تر است.

(د) ظهیر در بیت تخلص قصیده‌ای در مدح ممدوح خود (پادشاه نورالدین) می‌گوید:

بارها در دلم آمد که من این مظلمه را به در صدره آفاق برم یک باری
قبله و قدوه شاهان جهان نورالدین که ندارد دو جهان پیش کفش مقداری
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۱۶۹)

صدره به معنی سینه یا سینه‌پوش است و در بیت اول معنای درستی ندارد. در متن چاپی این بیت بدون نسخه

بدل است. در نسخه حکیم اوغلو به این صورت آمده است که معنای درستی می‌یابد:

بارها در دلم آمد که من [این] مظلمه را به در خسرو آفاق برم یک باری
(فاریابی، بی‌تا: برگ ۱۱۶ ب)

(ه) ظهیر در ستایش قزل‌ارسلان می‌گوید:

جایی که جلوه‌گاه عروس ظفر بود بر فرض خصم گوهر تیغت نثار باد
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۵۲)

در مصراع دوم فرض اشتباه است و صورت درست آن «فرق» است:

جایی که جلوه‌گاه عروس ظفر بود بر فرق خصم گوهر تیغت نثار باد
(فاریابی، بی تا: برگ ۱۰۴ ب)

جلال‌پور در مقاله خود این بیت را جزو بدخوانی‌های مصحح شمرده است (جلال‌پور، ۱۳۹۴: ۱۱۱). مسعود تاکی این بیت را جزو ابیاتی دانسته است که غلط چاپی بودن آنها مسلم نیست (تاکی، ۱۳۸۱: ۱۰۱).

۳-۲ ترجیح های نادرست در تصحیح یزدگردی

شواهدی در تصحیح یزدگردی دیده می‌شود که ضبط نسخه حکیم اوغلو نسبت به آن ترجیح بیشتری دارد. نمونه هایی از اینها ذکر می‌شود:

الف) ظهیر در مدح پادشاهی گوید:

آنک گر اسبش ز راه کهکشان آخور کند خوشه گندم شود در آخور خورشید کاه
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۱۵۸)

این بیت در دست‌نویس حکیم اوغلو به صورت زیر آمده است:

آنک اسپش گر ز راه کهکشان آخور کند خوشه گندم شود در خرمن خورشید کاه
(فاریابی، بی تا: برگ ۱۱۴ ب)

با توجه به کلمات خوشه گندم و کاه و با توجه به اینکه کلمه آخور در مصراع اول آمده است، ضبط نسخه حکیم اوغلو بهتر به نظر می‌رسد: کاه در خرمن خورشید به خوشه گندم تبدیل می‌شود.

ب): ظهیر در تغزل قصیده‌ای گوید:

ای هندوان زلف تو تُرک‌آیین وی آهوان مهر تو شیر اوژن
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۱۴۴)

در نسخه حکیم اوغلو مصراع دوم به این صورت آمده است که با توجه به زلف در مصراع اول و با توجه به اینکه چشم را به آهو تشبیه می‌کنند، این ضبط مناسب‌تر است:

ای هندوان زلف تو تُرک‌آیین وی آهوان چشم تو شیر اوژن
(فاریابی، بی تا: برگ ۱۱۳ الف)

حافظ می‌گوید:

به آهوان نظر شیر آفتاب بگیر به ابروان دو تا قوس مشتری بشکن
(حافظ، ۱۳۸۷: ۳۱۲)

ضبط نسخه سفینه تبریز هم مؤید «آهوان چشم» است (میرافضلی، ۱۳۸۱: ۵۰).

ج) ظهیر در قطعه‌ای خطاب به پادشاه وقت می‌گوید:

وجوه روزی خلق از عطا و بخشش توست کنون به عدل نگه دار قسمت روزی
گدایی است در این پرده من بگفتم و رفت تو دانی ار دری این پرده و گر دوزی
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۲۲۵)

در حاشیه دست‌نویس حکیم اوغلو به جای گدایی، کنایتی آمده است که با توجه به کلمه پرده، مناسب‌تر

می‌نماید:

کنایتی است در این پرده من نگفتم و رفت تو دانی ار دری این پرده را و گر دوزی
(فاریابی، بی‌تا: برگ ۱۲۵ الف)

ممکن است در این باره هم با توجه به وجوه روزی و عدل و داد و مضمون قطعه که درباره تقاضاست، کلمه گدایی به ذهن کاتب تداعی شده باشد. اختلاف دیگر در نگفتم (نسخه حکیم اوغلو) و بگفتم (نسخه تصحیح یزدگردی) است. همچنین «را» که در نسخه تصحیح یزدگردی نیست و در نسخه حکیم اوغلو آمده است، نبودش در نسخه یزدگردی، وزن را دچار اختلال می‌کند.

(د) ظهیر در قصیده‌ای در مدح ابوبکر بن محمد بن ایلدگز می‌گوید:

روی فلک سیه شود آنگاه رای تو بر چهره زمانه ز عصیان کشد رقم
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۱۳۵)

این بیت در نسخه حکیم اوغلو با تغییر «گاه» به «دم» و اضافه شدن حرف ربط «که» در مصراع اول معنای مناسبی می‌یابد:

روی فلک سیه شود آن دم که رای تو بر چهره زمانه ز عصیان کشد رقم
(فاریابی، بی‌تا: برگ ۱۱۱ الف)

(ه) ظهیر در قطعه‌ای در ستایش جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی می‌گوید:

از برای ثنای طبع تو چرخ عقد گوهر گشاده از اکیل
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۲۱۴)

صورت درست مصراع اول چنین است:

از برای نثار طبع تو چرخ عقد گوهر گشاده از اکیل
(فاریابی، بی‌تا: برگ ۱۲۳ الف)

با توجه به اینکه آسمان عقد گوهر را باز کرده است، قصد دارد تا آن را نثار طبع ممدوح کند.

(و) ظهیر در مدح شرف‌الملک می‌گوید:

وآنک گردون لگام باز کشد چون کند موکب عزیمت زین
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۱۵۳)

صورت درست در مصراع دوم مرکب عزیمت است؛ موکب را زین نمی‌کنند مرکب را زین می‌کنند:

وآنک گردون لگام باز کشد چون کند مرکب عزیمت زین
(فاریابی، بی‌تا: برگ ۱۱۳ ب)

(ز) ظهیر در مدح نصرت‌الدین گوید:

جهان زمان تصرف به دست ملک تو داد هنوز گردون از روی همّت تو خجل
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۱۲۶)

در مصراع اول زمام تصرف درست‌تر است:

جهان زمام تصرف به دست حکم تو داد هنوز گردون از روی همّت تو خجل
(فاریابی، بی تا: برگ ۱۱۲ الف)

ح) ظهیر در قصیده‌ای در مدح ابوبکر بن محمد بن ایلدگز می گوید:
از حضرت تو تیره شود ساحت فلک در مجلس تو رشک برد روضه ارم
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۱۳۶)

صورت درست مصراع اول که در نسخه بدل یزدگردی هم آمده است، چنین است:
از حضرت تو طیره شود ساحت فلک در مجلس تو رشک برد روضه ارم
(فاریابی، بی تا: برگ ۱۱۱ الف)

با توجه به کلمه رشک در مصراع دوم، این ضبط صحیح تر است. «ضبط مصراع اول (در تصحیح یزدگردی) خلاف منظور شاعر است و بیشتر ذمّ است تا مدح. ظاهراً به جای تیره، طیره بوده است. در سفینه به جای تیره، خیره آمده» (میرافضلی، ۱۳۸۱: ۵۰).

ط) ظهیر در بیتی در مدح سلطان زمان خویش می گوید:
ز جام مهر تو نوشد زمانه شربت نوش ز دست قهر تو یابد سپهر قربت نیش
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۲۱۲)

در نسخه حکیم اوغلو به جای قربت در مصراع دوم، ضربت آمده است که صورت صحیح تری است:
ز جام مهر تو نوشد زمانه شربت نوش ز دست قهر تو یابد سپهر ضربت نیش
(فاریابی، بی تا: برگ ۱۲۲ ب)

ی) ظهیر در تغزل قصیده‌ای در مدح سلطان نصرت‌الدین می گوید:
رخسار خوب و خرم همچون بهشت تو آرامگاه جادو و مأوای کافرست
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۴۱)

ضبط این بیت در نسخه حکیم اوغلو به این صورت آمده است:
از زلف و غمزه چهره همچون بهشت تو آرام‌جای جادو و مأوای کافرست
(فاریابی، بی تا: برگ ۱۰۰ ب)

با توجه به آرایه لفّ و نشر مشوشی که دارد «کفر زلف و جادوی غمزه» به نظر ضبط درست تری است.
ک) ظهیر در قصیده‌ای می گوید:

بلرزد از نفس چاوشان درگاه باد چهار حد وجود از صدای نفخه صور
چنانک دور نباشد که او صوامع خاک مجاوران عدم سرنهند سوی نشور
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۱۰۷)

بیت اول اشکال وزنی دارد و در بیت دوم به نظر می رسد که اشتباه چاپی رخ داده است. صورت درست این دو بیت در نسخه حکیم اوغلو اینگونه است:

بلرزد از نفس چاوشانش درگه باد چهار حد وجود از صدای نفخه صور

چنانک دور نباشد که در صوامع خاک مجاوران عدم سرنهند سوی نشور
(فاریابی، بی تا: برگ ۱۰۸ ب)

در نسخه سفینه هم درگه باد آمده است (میرافضلی، ۱۳۸۱: ۵۰).

(ل) ظهیر در تغزل قصده‌ای در مدح ممدوحی به نام سلیمان پادشاه می گوید:

ای نگاری کز کمال حُسن تو اندر جهان هرکه خواهد تا بیان صنع ربّانی کند
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۷۹)

این بیت از نظر معنایی ناتمام به نظر می آید و بیت بعدی نیز آن را تکمیل نمی کند (میرافضلی، ۱۳۸۱: ۴۹).
ضبط درست مصراع اوّل در نسخه حکیم اوغلو بدین صورت آمده است:

ای نگاری کز کمال حُسن تو راند سخن هرکه خواهد تا بیان صنع ربّانی کند
(فاریابی، بی تا: برگ ۱۰۶ الف)

در نسخه سفینه هم به این صورت آمده است (میرافضلی، ۱۳۸۱: ۴۹).

(م) ظهیر در بیتی می گوید:

هرچند من به گنج قناعت توانگرم بی برگی تمام گلم را غبار داد
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۵۵)

این بیت در نسخه سفینه تبریز به این صورت آمده است:

هرچند من به گنج قناعت توانگرم بی برگی تمام زرم را عیار داد

افضلی در مقاله خود احتمال داده است که شاید ضبط درست تلفیقی از دو نسخه باشد:

بی برگی تمام زرم را غبار داد (میرافضلی، ۱۳۸۱: ۴۸-۴۷). در نسخه حکیم اوغلو این ضبط دیده می شود که به نظر مناسب تر می نماید:

هرچند من به گنج قناعت توانگرم بی برگی تمام دلم را غبار داد
(فاریابی، بی تا: برگ ۱۰۳ الف)

(ن) ظهیر در بیتی می گوید:

لطایف سخنش نفع نوش دارو داد برای تربیت روح زهر افعی را
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۳۴)

در نسخه حکیم اوغلو بدین صورت آمده است:

لطایف سخنش طبع نوش دارو داد برای تربیت روح زهر افعی را
(فاریابی، بی تا: برگ ۱۰۰ الف)

(س) ظهیر در بیتی می گوید:

سنان رمح تو در سینه‌ها گزید وطن خیال تیغ تو در دیده‌ها گرفت وثاق
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۱۱۷)

در گزارش نسخه بدل‌ها، به جای سنان، نهیت آمده است که ضبط نسخه حکیم اوغلو هم آن را البته به صورت

نهیبت تأیید می‌کند:

نهیبت رمح تو در سینه‌ها گزید وطن خیال تیغ تو در دیده‌ها گرفت وثاق
(فاریابی، بی‌تا: برگ ۱۱۰ الف)

با توجه به کلمه خیال در مصراع دوم به نظر می‌رسد همین ضبط صحیح باشد.

ع) ظهیر در بیتی می‌گوید:

عجب نبودی اگر تندباد دولت تو ز بیخ و بار بکندی درخت طوبی را
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۳۴)

در نسخه حکیم اوغلو در مصراع اول به جای دولت، هیبت آمده که صحیح‌تر است (برگ ۱۰۰ الف).

ف) ظهیر در یک رباعی که فقط در سه نسخه از نسخه‌های مرحوم یزدگردی آمده است، می‌گوید:

رخساره نازنینت ای سرو سهی هم نام سعادت است و هم روز بهی
پهلوی که کند ازو چو زلف تو بهی کورا نه چو خال تو بود روسیهی
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۲۷۴)

با توجه به تکرار قافیه در مصراع‌های دوم و سوم، صورت صحیح مصراع سوم چنین است:

پهلوی کند ازو چو زلف تو تهی (نسخه حکیم اوغلو، برگ ۱۲۸ ب). در نسخه حکیم اوغلو، به جای هم نام سعادت، هم بام سعادت آمده است. به نظر می‌رسد بهی در تصحیح یزدگردی خطای چاپی باشد (نیز رک. سمیع زاده، ۱۳۹۷: ۱۴۱).

ص) ظهیر در مدح قزل‌ارسلان می‌گوید:

سبزه چون تازگی افزود به سرسبزی سال گلبن فتح ملک سرّ ثریا دارد
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۶۲)

در نسخه حکیم اوغلو به صوت زیر آمده است:

سبزه چون تازگی افزود به سرسبزی سال گلبن فتح ملک سر به ثریا دارد
(فاریابی، بی‌تا: برگ ۱۰۵ ب)

فتح و پیروزی پادشاه به درخت گلی تشبیه شده که تا اوج ثریا سر برافراشته است.

۴-۲ اشتباه‌های چاپی

در تصحیح یزدگردی اشتباه‌های بسیاری دیده می‌شود که باید آنها را اشتباه چاپی در نظر گرفت؛ برای نمونه چند شاهد ذکر می‌شود.

الف)

گرچه یک شخم از ره صورت دارم از علم لشکری جرّار
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۹۷)

صورت درست مصراع اول چنین است:

گرچه یک شخصم از ره صورت دارم از علم لشکری جرّار

(فاریابی، بی تا: برگ ۱۰۸ الف)

(ب)

وی ز شکر دهان اصل هنر گشته چون کام نیشکر شیرین

(فاریابی، ۱۳۸۱: ۹۷)

اصل هنر باید اشتباه چاپی باشد و صورت درست آن اهل هنرست (نسخه حکیم اوغلو، برگ ۱۱۴ الف). نسخه سفینه تبریز هم این ضبط را تأیید می‌کند (جلال‌پور، ۱۳۹۴: ۱۱۱).

(ج)

ای که بر اوج برج تعظیمت سر طایر ز بیم بنهد پر

(فاریابی، ۱۳۸۱: ۱۰۰)

صورت درست در نسخه حکیم اوغلو اینگونه آمده است:

ای که بر اوج برج تعظیمت نسر طایر ز بیم بنهد پر

(فاریابی، بی تا: برگ ۱۰۸ ب)

دالوند در مقاله خود این بیت را نمونه‌ای از تصحیفات کاتب و جزو قاعده کاهش دانسته است که در آن یک حرف از حروف کلمه کاسته می‌شود (دالوند، ۱۳۹۷: ۲۰۷). با توجه به شمار بسیار اشتباه‌های چاپی در تصحیح یزدگردی و با توجه به اینکه در نسخه سفینه تبریز هم این ضبط به کار رفته است (جلال‌پور، ۱۳۹۴: ۱۰۷)، به نظر نمی‌رسد که این اشتباه جزو تصحیفات کاتب باشد (نیز نک. سمیع‌زاده، ۱۳۹۷: ۱۲۳).

(د)

ولیکن این همه چندان بود که بگشایم به دست نطق سر حقه‌های انشی را

(فاریابی، ۱۳۸۱: ۳۳)

صورت درست کلمه «انشی» در این بیت «انشی» است که ممال انشاست (نسخه حکیم اوغلو، برگ ۱۰۰ الف). دالوند در مقاله خود این اشتباه را نمونه‌ای از تصحیفات کاتب و جزو قاعده تبدیل حرف «ش» به «ث» دانسته است (دالوند، ۱۳۹۷: ۱۹۴). با توجه به اینکه همین بیت در لغت‌نامه دهخدا برای شاهد مثال برای لغت انشی (ممال انشاء) به کار رفته (دهخدا، ۱۳۲۵: ذیل انشی و انشاء) و با توجه به اینکه در تصحیح تقی بینش هم همین ضبط به کار رفته است (فاریابی، ۱۳۳۷: ۱۴)، به نظر نمی‌رسد که این اشتباه جزو تصحیفات کاتب باشد (نیز نک. سمیع‌زاده، ۱۳۹۷: ۱۱۸).

(ه)

بر جهان دیدم که از مشرق برآوردند سر جمله در تسبیح و در تهلیل حی لایموت

(فاریابی، ۱۳۸۱: ۱۹۲)

با توجه به اینکه در بیت بعد نام برج‌ها را ذکر می‌کند، ضبط درست همان برج‌هاست که در نسخه حکیم اوغلو هم آمده (برگ ۱۱۹ ب) و در تصحیح یزدگردی اشتباه چاپی رخ داده است.

۳- ضبط‌های درست در نسخه سفینه تبریز و حکیم اوغلو

در نسخه حکیم اوغلو ضبط‌هایی هم دیده می‌شود که ضبط نسخه سفینه تبریز آنها را تأیید می‌کند. به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌شود:

(الف)

بر در صومعه بنشست و سلامی در داد سر خُم را بگشاد و در غم را در بست
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۲۴۷)

صورت صحیح بیت همانگونه که در سفینه (جلال‌پور، ۱۳۹۴: ۱۰۷) آمده است، چنین است:

بر در صومعه بگذشت و صلایی در داد سر خُم را بگشاد و در غم را در بست
(فاریابی، بی تا: برگ ۱۲۶ الف)

(ب)

خدایگانی که نسبت معانی او حساب هفت فلک چون یکی است از هفتاد
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۵۹)

صورت صحیح مصراع اول در نسخه سفینه (میرافضلی، ۱۳۸۱: ۴۹) و نسخه حکیم اوغلو (برگ ۱۰۵ الف) چنین آمده است: خدایگانی کز نسبت معالی او (نیز نک. سمیع‌زاده، ۱۳۹۷: ۱۲۰).

(ج)

تن قضا را نهاده‌ام چه کنم که نه بیدار تو همین قدرست
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۴۳)

در دست‌نویس حکیم اوغلو مصراع دوم چنین است:

نه که بیداد تو همین قدرست (برگ ۱۰۱ الف).

در سفینه هم به جای بیدار، بیداد آمده است: «از هر لحاظ بیداد بر بیدار مرجح است و اگر نبود درج نسخه بدل در حاشیه، آن را خطای چاپی می‌دانستم» (میرافضلی، ۱۳۸۱: ۴۹؛ نیز نک. سمیع‌زاده، ۱۳۹۷: ۱۱۹).

۴- نتیجه‌گیری

با بررسی و مقابله دیوان مصحح مرحوم یزدگردی و نسخه‌هایی که به آنها دسترسی نداشته است، این نتیجه به دست می‌آید که با وجود همّت بلند مصحح دیوان، کاستی‌ها و آشفتگی‌هایی در تصحیح دیوان راه یافته است. با توجه به اهمیتی که ظهیر فاریابی در تاریخ ادبیات فارسی و در زمینه قصیده‌سرایی و اشعار مدحی دارد، لازم است برای دست‌یافتن به متنی منقح، در تصحیح مجدد دیوان از همه دست‌نویس‌هایی بهره برد که آن زمان مصحح دیوان به آنها دسترسی نداشته است. افزون‌بر این ضرورت دارد که از منابع فرعی مانند *نزهة المجالس* شروانی هم در تصحیح مجدد استفاده کرد.

منابع

- تاکی، مسعود (۱۳۸۱). قصه عشق است این، کتاب ماه ادبیات و فلسفه، ۷۳، ۱۰۲-۹۸.
- تاکی، مسعود (۱۳۸۸). اشعار تازه‌یافته‌ی ظهیرالدین فاریابی، کتاب ماه ادبیات، ۲۶، پیاپی ۱۴۰، ۶۶-۴۴.
- جلال‌پور، حسین (۱۳۹۴). دیوان ظهیر فاریابی در سفینه‌ی تبریز، متن‌شناسی ادبی، ۱ (۲۵)، ۱۱۲-۱۰۸.
- حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۸۷). دیوان حافظ، براساس نسخه‌ی غنی - قزوینی، تهران: پیام عدالت.
- دالوند، یاسر (۱۳۹۵). نقد و بررسی تصحیح دیوان ظهیرالدین فاریابی به‌کوشش استاد فقید امیرحسین یزدگردی، جستارهای ادبی، ۸ (۴)، ۲۹-۱۰.
- دالوند، یاسر (۱۳۹۷). چند قاعده در کشف تصحیحات متون، آینه میراث، ۶۲ (۱۶)، ۲۰۹-۱۹۰.
- دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۴۸). فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، جلد اول، تهران: دانشگاه تهران.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۲۵). لغت‌نامه، زیر نظر محمد معین و جعفر شهیدی، تهران: سازمان لغت‌نامه.
- سعدی، مصلح‌الدین عبدالله (۱۳۷۶). کلیات سعدی، به‌اهتمام محمدعلی فروغی، چاپ دهم، تهران: امیرکبیر.
- سمیع‌زاده، رضا (۱۳۹۷). تأملی در متن دیوان ظهیرالدین فاریابی، نامه فرهنگستان، ۱ (۶۵)، ۱۴۲-۱۱۴.
- شریفی صحی، محسن (۱۳۹۴الف). نکاتی درباره‌ی چاپ تصحیح دیوان ظهیر فاریابی، نقد کتاب میراث، ۸، ۶۰-۵۳.
- شریفی صحی، محسن (۱۳۹۴ب). عرض خود می‌بری و زحمت ما می‌داری، نقد کتاب میراث، ۶ و ۷، ۲۰۰-۱۹۵.
- شکری، همایون (۱۳۹۷). صورت درست یک بیت از ظهیرالدین فاریابی، مجله پاز، ۳۱، ۱۰۸-۱۰۳.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۹). تاریخ ادبیات در ایران، جلد دوم، چاپ هشتم، تهران: فردوس.
- فاریابی، ظهیرالدین (۱۳۸۱). دیوان، تصحیح، تحقیق و توضیح امیرحسین یزدگردی، به‌اهتمام اصغر دادبه، تهران: نشر قطره.
- فاریابی، ظهیرالدین (۱۳۳۷). دیوان، تصحیح تقی بینش، مشهد: باستان.
- فاریابی، ظهیرالدین (۱۳۳۸). دیوان، به‌اهتمام هاشم رضی، تهران: کاوه.
- فاریابی، ظهیرالدین (بی‌تا). دیوان، نسخه کتابخانه حکیم اوغلو، فیلم شماره ۱۷۰، کتابخانه دانشگاه تهران.
- کیوانی، مجدالدین (۱۳۹۱). تصحیح یا تخریب، گزارش میراث، ۲ (۳)، ۱۱۹-۱۱۴.
- منزوی، احمد (۱۳۴۹). فهرست نسخه‌های خطی فارسی، تهران: مؤسسه فرهنگی - منطقه‌ای.
- میرافضلی، سید علی (۱۳۸۱). خوب است ولی بهتر از این بایستی، نشر دانش، ۳ (۱۰۲)، ۵۲-۴۵.